

Bolshevik repressions against Zionist organizations and the Jewish community in Ukraine (the 1920s and 1930s)

Mykhailo A. Zhurba

Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University
Doctor in History, Professor (Ukraine)
email: m.a.zhurba@udu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9691-8913>

Mykhailo P. Zholob

Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University
PhD in History, Associate Professor (Ukraine)
email: zholobb@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0745-8412>

Abstract.

The purpose of the article is to analyze the ideological foundations and mechanism of the Bolshevik regime's repressions against the Zionist movement and individual representatives of the Jewish community in Ukraine in the 1920s and 1930s. **The research methodology** is based on special methods of historical science – comparative-historical, problem-chronological, as well as on general scientific methods of analysis, synthesis and critical processing of sources, which, combined with the principles of historicism, objectivity and complexity, allowed for a comprehensive study of the stated issues. **The scientific novelty of the study** lies in the systematization and generalization of the mechanisms of political repressions directed against Zionist parties and representatives of the Jewish nation in Ukraine, as well as in revealing the relationship between the ideological attitudes of the Bolshevik leadership, everyday anti-Semitism and the practice of falsifying political accusations.

Conclusions. The analysis of the processed documents and research works allows us to conclude that the Soviet authorities purposefully destroyed alternative forms of national self-organization of Jews in Ukraine, treating Zionism as an ideologically hostile movement and a threat to the political monopoly of the Bolshevik party, and the Jewish population as a potentially disloyal social group. The repressions, which began with selective arrests and liquidation of Zionist organizations in the early 1920s, in the middle of the next decade grew into mass persecutions, supplemented by accusations of "Trotskyism", "espionage" and the active use of anti-Semitic stereotypes in investigative and punitive practice. As a result, the implementation of this policy led to the destruction of the political, cultural, and intellectual infrastructure of Jewish life in Ukraine, the marginalization of the national elite, and the loss of important forms of public self-organization, which became part of the broader process of establishing totalitarian control in Soviet society.

Keywords: Ukraine, Zionism, political repression, NKVD, Jewish community, Bolsheviks, Soviet, interwar period.

Більшовицькі репресії проти сіоністських організацій та єврейської спільноти в Україні (20–30-ті рр. XX ст.)

Михайло Журба

Український державний університет імені Михайла Драгоманова
доктор історичних наук, професор (Україна)
email: m.a.zhurba@udu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9691-8913>

Михайло Жолоб

Український державний університет імені Михайла Драгоманова
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
email: zholobb@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0745-8412>

Анотація.

Мета статті – проаналізувати ідеологічні засади та механізм репресій більшовицького режиму проти сіоністського руху й окремих представників єврейської спільноти в Україні у 20–30-х рр. XX ст. **Методологія дослідження** ґрунтується на спеціальних методах історичної науки – порівняльно-історичному, проблемно-хронологічному, а також на загальнонаукових методах аналізу, синтезу й критичного опрацювання джерел, що в поєднанні з принципами історизму, об'єктивності та комплексності дозволили всебічно дослідити заявлену проблематику. **Наукова новизна** дослідження полягає у систематизації та узагальненні механізмів політичних репресій, спрямованих проти сіоністських партій та представників єврейської нації в Україні, а також у виявленні взаємозв'язку між ідеологічними установками більшовицького керівництва, побутовим антисемітизмом і практикою фальсифікації політичних звинувачень. Аналіз опрацьованих документів і дослідницьких праць дає змогу дійти **висновку**, що радянська влада цілеспрямовано знищувала альтернативні форми національної самоорганізації євреїв в Україні, трактуючи сіонізм як ідеологічно ворожий рух і загрозу політичній монополії більшовицької партії, а єврейське населення – як потенційно непопулярну соціальну групу. Репресії, які розпочалися з вибіркового арешту та ліквідації сіоністських організацій на початку 1920-х рр., у середині наступного десятиліття переросли у масові переслідування, доповнені звинуваченнями у «троцькізмі», «шпигунстві» та активним використанням антисемітських стереотипів у слідчо-каральній практиці. У підсумку реалізація цієї політики призвела до руйнації політичної, культурної та інтелектуальної інфраструктури єврейського життя в Україні, маргіналізації національної еліти та втрати важливих форм громадської самоорганізації, що стало складовою ширшого процесу утвердження тоталітарного контролю в радянському суспільстві.

Ключові слова: Україна, сіонізм, політичні репресії, НКВС, єврейська спільнота, більшовики, радянська влада, міжвоєнний період.

Постановка проблеми. Дослідження маловідомих сторінок репресивної політики радянської влади щодо єврейського населення України в 1920–1930-х рр. є важливим для відновлення історичної правди, подолання наслідків тоталітаризму та формування об'єктивної історичної пам'яті в сучасному українському суспільстві. У сучасних умовах, коли Російська Федерація як правонаступниця СРСР використовує історичні міфи та маніпуляції для виправдання агресії, критичний аналіз радянських репресивних практик стає особливо важливим. Існує потреба у нагадуванні механізмів, за допомогою яких тоталітарна влада використовувала національні ознаки для створення образу «ворога». Дослідження демонструє, як державний апарат може інструменталізувати та посилювати побутові упередження, перетворюючи їх на ідеологічно обґрунтовані переслідування, що може стати важливим елементом у протидії сучасного суспільства різним формам нетерпимості та пропаганді ворожнечі.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Суттєвий внесок у дослідження репресій більшовицького режиму проти євреїв України зробили укладачі багатотомного збірника «Реабілітовані історією», зокрема тих його томів, які присвячені Житомирській та Київській областям. Опубліковані тут архівно-слідчі матеріали містять свідчення про конкретні справи, вироки, фабрикації та логіку каральних акцій. Ці документи є важливими джерелами для реконструкції механізмів репресивної політики та розуміння того, чому значна частина євреїв стала жертвами масових операцій, попри відсутність формальних «національних директив» щодо них.

Детальне відтворення репресивної практики радянських каральних органів у 1920-х рр. проти сіоністських організацій на прикладі Одещини подане у дослідженні О. Тригуба (Тригуб, 2015). Використовуючи документи Державного архіву Житомирської області, Л. Копійченко, М. Костриця і Є. Тіміряєв (Копійченко, Костриця, Тіміряєв, 2011), показали як каральні органи фабрикували справи проти єврейської молоді у Житомирі. Дослідники вказали на відсутність доказової бази у подібних справах, що відображало загальний принцип діяльності радянської репресивної системи. Заслужують на увагу праці Ю. Шаповала, В. Пристайка, В. Золотарьова (Шаповал, Пристайко, Золотарьов, 1997; Шаповал, 2011), які показали, що більшість заарештованих євреїв була молоддю, а це свідчить про особливу зосередженість радянського режиму на боротьбі з організаціями, здатними формувати національну самосвідомість.

Мета статті – проаналізувати ідеологічні засади та механізм репресій більшовицького режиму проти сіоністського руху й окремих представників єврейської спільноти в Україні у 20–30-х рр. XX ст.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці XIX ст. виник єврейський національний рух – сіонізм. В його основі перебувала ідея повернення євреїв на історичну батьківщину – до Ізраїлю та створення там єврейської держави. У 1897 р. було створено міжнародне об'єднання сіоністів – Всесвітню сіоністську організацію (Давидюк, 2006, с. 843). Уже в перші десятиліття XX ст. ідеї сіонізму активно поширилися на території України, що сприяло появі численних політичних і молодіжних об'єднань. Серед різноманітних сіоністських партій, що з початку XX ст. діяли на території України, були Бунд (Загальний єврейський робітничий союз), Єврейська соціал-демократична робітничка партія Поалей Ціон, Сіоністська соціалістична робітничка партія, Соціалістична єврейська робітничка партія та Гехолуц. У їх програмних документах зазначалося, що єдиний шлях національно-культурного відродження єврейської нації – у її територіально-державному оформленні.

Активізація сіоністського руху відбувалася паралельно з формуванням більшовицької ідеології, яка заперечувала право євреїв на окрему національну державність. В. Ленін ще в 1903 р. писав, що сіонізм є хибною ідеологією. Більшовицький лідер вважав, що вирішення єврейського питання полягає в асиміляції євреїв (Васильєв, Місінкевич, Подкур, 2008, с. 27). На початку своєї політичної діяльності Й. Сталін відверто виступав проти єврейства. З особливою яскравістю ці його погляди відобразилися у праці 1913 р. «Марксизм і національне питання», в якій він безапеляційно стверджував, що євреї мають зникнути як нація (Беренштейн, 1996, с. 27). Тому ствердившись при владі, комуністи активізували боротьбу з сіоністськими організаціями, які розглядалися як дрібнобуржуазні та націоналістичні, а значить, ворожі диктатурі пролетаріату (Васильєв, Місінкевич, Подкур, 2008, с. 27).

Репресії проти євреїв, які вели активну громадську діяльність у межах єврейських партій, розпочалися у другій половині 1920 р. 11 листопада 1920 р. КП(б)У отримала від ЦК РКП(б) лист, у якому йшлося про необхідність боротьби з «націоналістичною» Єврейською комуністичною партією (Поалей Ціон). Так, у травні 1922 р. в Одесі заарештовано 130 відвідувачів єврейського клубу (Тригуб, 2015, с. 360).

Початок арештів швидко переріс у масштабні операції. Протягом кількох днів вересня 1922 р. в Україні заарештовано більше тисячі активістів. Арешти продовжили в жовтні. Не дивлячись на проведену операцію, незабаром усіх заарештованих було відпущено на умовах підписки про невиїзд (Тригуб, 2015, с. 361).

Проте це коротке послаблення не означало згортання репресій. У 1924 р. розпочалися масові арешти членів Гехолуца (Давидюк, 2006, с. 845). 02 вересня 1924 р. відбулася широкомасштабна загальносоюзна операція з вилучення активних сіоністів. Протягом ночі на території усього СРСР заарештували 3 тис. сіоністів (Тригуб, 2015, с. 362).

У той самий час репресивний апарат продовжував активно працювати і на локальному рівні. 20 травня 1925 р. у Житомирі заарештували учасників нелегальної конференції «націоналістичної шовіністичної організації єврейської молоді», на якій були присутні 24 особи. І хоча фігуранти справи провини не визнали, а кримінально карних дій встановлено не було, перебування їх у межах Волині, як «соціально небезпечних елементів», владою не віталася. 30 жовтня 1925 р. активну єврейську молодь вислано в Кіровський край, терміном на три роки (Копійченко, Костриця, Тіміряєв, 2011, с. 10).

Водночас попри репресивний тиск сіоністський рух продовжував зростати. Наприкінці 1925 р. кількість членів у складі єврейських партій досягла 30 тис. осіб. Зокрема, про масовість сіоністського руху серед єврейської молоді свідчили матеріали ДПУ: в Одеській губернії нараховувалося понад 2,5 тис. молодих сіоністів, на Поділлі – близько 5 тис. осіб, на Київщині – близько 2 тис. осіб (Васильєв, Місінкевич, Подкур, 2008, с. 29).

Особливо підозрілими для влади були організації, що працювали з єврейською молоддю. В Україні діяла створена 1922 р. молодіжна організація єврейських скаутів, основна діяльність якої спрямовувалася на зміцнення і розвиток національної самосвідомості єврейської молоді,

.....
підготовку її «до продуктивної праці і включення в світову боротьбу за соціалізм» (Шитюк, Іванова, 2010, с. 103–104). За звинувачення у належності до скаутської організації 16 жовтня 1925 р. у Миколаєві заарештовано вісімнадцятирічну ученицю школи крою і шиття Л. Бірінберг. Під час обшуку квартири дівчини співробітниками ДПУ знайдено рукописний журнал «Гошохар» («Світанкова зоря»), що популяризував ідеї спілки єврейських скаутів, чернетки протоколів зборів осередку скаутів і декілька особистих листів російською мовою та на івриті. Ці матеріали стали підставою для звинувачення Л. Бірінберг у контрреволюційній діяльності (Шитюк, Іванова, 2010, с. 103).

У другій половині 1920-х рр. репресії проти євреїв стали систематизованим явищем. Упродовж 1925–1928 рр. прихильники сіонізму отримували вироки за зачиненими дверима. Переважно їх засуджували до терміну від 3 до 10 років примусових робіт у виправних трудових таборах (Тригуб, 2015, с. 362). Протягом майже усього 1926 р. на території України відбулося 886 арештів сіоністів, серед яких 237 осіб належало вислати (Шаповал, 2001, с. 86). Більшість осіб була молоддю (Шаповал, 2001, с. 90).

Перебуваючи у полоні усталених стереотипів традиційної соціальної поведінки, жителі Радянського Союзу, як і суспільства в інші історичні епохи, намагалися знайти у своєму оточенні «чужих», на яких у разі психологічної потреби можна було б покласти відповідальність за особисті та соціальні негаразди. Антисемітизм, який часто називають найстарішою формою ненависті в історії, виявився надзвичайно адаптивним явищем: спираючись на глибоко вкорінені прецеденти та успадковані стереотипи, він щоразу набував нових форм, відображаючи актуальні страхи й тривоги мінливого світу (Манелюк, Пашенко, 2022, с. 27).

Усвідомлюючи поширеність побутового антисемітизму серед широких верств населення, радянська влада охоче спрямовувала невдоволення громадян на тих, хто був «чужим» і для неї самої. Унаслідок цього наприкінці 1920-х років з'явилися так звані «марксистські» концепції антисемітизму, які намагалися надати старим упередженням ідеологічного виправдання. Один із таких підходів сформулював студент Шевцов, стверджуючи, що «переважна більшість євреїв – нація нетрудова» і що євреїв нібито можна розглядати як «однокласову, причому буржуазну націю» (Беренштейн, 1996, с. 44).

Зазначене бачення спровокувало надходження у радянські та партійні органи влади скарг на «єврейське засилля» (Беренштейн, 1996, с. 45). Уже незабаром у газетах розпочала з'являтися інформація про судові процеси над євреями-непманами та євреями-кооператорами (Беренштейн, 1996, с. 47). Більшовицька ідеологія передбачала боротьбу проти дрібного підприємництва, яке традиційно визначало економічне життя єврейської спільноти. Держава категорично не бажала мати конкурента на внутрішньому ринку і тому нещадно вела «боротьбу з єврейськими масами, які уособлювали дрібну буржуазію» (Шаповал, Пристайко, 1997, с. 234). У такій ситуації пропаганда сіоністських організацій зводилася до звинувачень радянської влади у знищенні єврейського населення (Адамовський, 2007, с. 49).

Чимало незаконно притягнених до кримінальної відповідальності євреїв влада звинувачувала у належності до ворожого «троцькістського табору». Прецедентом для переслідування осіб за таким формулюванням послугував Московський процес, що був організований головним чекістом СРСР Г. Ягодою над 16 членами «Об'єднаного троцькістсько-зінов'ївського терористичного центру». Насправді суд, який відбувся в серпні 1936 р. над учасниками «організації», став розправою над політичними опонентами Й. Сталіна – насамперед Г. Зінов'євим та Л. Каменевим (Рекрут, 2010, с. 29). Пам'ятаючи розповсюджену прихильниками Тимчасового уряду інформацію про приїзд В. Леніна у квітні 1917 р. до Петрограду в статусі німецького шпигуна, Й. Сталін, із притаманним йому почуттям злого гумору, звинуватив найближчих соратників померлого вождя в співпраці з іноземною розвідкою (Сванидзе, М., Сванидзе, Н., 2012, с. 116). Штучно створений резонанс цієї справи, притягнення населення до підтримки судового рішення прискорили розгортання широкомасштабних операцій НКВС проти різних категорій населення, які, зокрема, передбачали переслідування осіб за національною ознакою (Рекрут, 2010, с. 29).

Ще в 1927 р., одразу після усунення Л. Троцького, Г. Зінов'єва та Л. Каменєва з вищих керівних державних посад, Й. Сталін розпочав використовувати антисемітизм як метод боротьби з опозицією. Генеральний секретар ЦК ВКП(б) від імені Політбюро в пресі виступив із заявою про те, що влада веде боротьбу проти лідерів опозиції не з огляду на їх національну приналежність, а тому, що їхнє бачення майбутніх кроків країни на шляху до комунізму не співпадає з офіційною лінією партії. Більшість читачів, традиційний світогляд яких не мав дієвих ментальних інструментів для протидії формуванню у себе ксенофобських уявлень, усвідомили, що керівники опозиції – євреї (щодо яких існувала низка негативних стереотипів) (Сванидзе, М., Сванидзе, Н., 2012, с. 315). Оскільки Л. Троцький, Г. Зінов'єв та Л. Каменєв згідно з панівними в СРСР суспільними переконаннями належали до упослідженої національної спільноти, тому за логікою більшовицької верхівки, що була також просякнута традиційними етнічними

упередженнями, запеклих прибічників троцькізму співробітникам НКВС слід було шукати саме серед єврейського населення СРСР. «Розсадників контрреволюційного троцькізму» намагалися знайти насамперед у середовищі когорти освіченого єврейства, члени якої нерідко перебували на керівних посадах (Шевчук, 2011, с. 30, 33).

Від специфічної репресивної політики Й. Сталіна страждали освітні та наукові заклади. З наростанням сталінського терору новостворений Інститут єврейської пролетарської культури на початку 1936 р. було закрито, а частину співробітників заарештовано за звинуваченням у троцькізмі (Левченко, 2015, с. 157).

Тож притягувати осіб до кримінальної відповідальності за уявну підтримку ними троцькізму карально-репресивні органи розпочали ще напередодні Великого терору. Приводом для арешту восени 1936 р. єврейки С. Березіної послугувало те, що жінка, будучи у 1927 р. студенткою Харківського робфаку, на зборах комуністів утрималася від коментарів під час обговорення рішення ЦК ВКП(б) про виключення Л. Троцького з партії. Як речові докази, до справи слідчі залучили конспекти лекцій з політекономії, у яких згадувалися економічні теорії К. Каутського, Л. Троцького, М. Бухаріна (Шитюк, Іванова, 2010, с. 108).

Як бачимо, підґрунтям для звинувачення осіб у «троцькізмі» слугували події десятилітньої давнини. Прикметною у цьому плані може бути причина порушення в березні 1938 р. кримінальної справи проти співробітника НКВС єврея А. Геплерата, який 1926 р. на партійних зборах у Могилів-Подільську лише зазначив, що «краще би, якщо цієї [лівої] опозиції [у ВКП(б)] взагалі не було, оскільки поливання брудом один одного на сторінках друкованих органів допомагає лише капіталістам» (Лисенко, 2021, с. 171).

Оскільки Л. Троцький був розробником теорії «перманентної революції», що передбачала необхідність її «експорту», тобто поширення революційного руху на територію інших держав, осіб, яких підозрювали у симпатії до політичних поглядів опального більшовицького діяча, звинувачували у відкиданні офіційної ідеї про можливість будівництва «соціалізму в окремо взятій країні» (Єршов, 1998, с. 54).

Обвинуваченням у «троцькізмі» особам закидали те, що вони читали твори Л. Троцького та його гаданих прибічників (Шевчук, 2011, с. 33). Директора Житомирського учительського інституту К. Табакмахера звинувачували в тому, що він не лише не знищив троцькістську літературу, а й тримав її у себе в кабінеті, унаслідок чого забороненими владою книгами могли скористатися викладачі та студенти (Єршов, 1998, с. 54). Редактор газети «Радянська Волинь» Г. Айзман обвинувачувався у тому, що не друкував матеріали, які викривали «ворогів народу», зберігав кліше портрета Л. Троцького (Шевчук, 2011, с. 32). Єврея С.-Ш. Яновського, що перебував на службі в лавах Червоної армії, 03 листопада 1938 р. засуджено до розстрілу за розповсюдження серед військових портретів Л. Троцького та зображень фашистських свастик (Реабілітовані історією. Житомирська область. Кн. 5, 2011, с. 75). Справа в тому, що радянська пропагандистська машина надала Л. Троцькому подоби фашиста. Протягом 1930-х рр. неодноразово з'являлися відповідні візуальні матеріали – карикатури у періодичних виданнях та агітаційні плакати. Можливо, інформація про перебування у руках С.-Ш. Яновського матеріалів подібного змісту й стала підґрунтям для фабрикування неординарного звинувачення. Однак більш ймовірним припущенням у цьому випадку видається те, що куці фантазії фальсификаторів кримінальної справи були компенсовані їх зверненням до вкарбованого радянською пропагандою зв'язку між постаттю Л. Троцького і нацистським символом (Бажан, 2012, с. 197).

Серед розпоряджень про проведення масових «національних операцій» у добу Великого терору відсутні будь-які директиви щодо переслідування євреїв. Значна кількість осіб єврейської національності потрапила до кола жертв «німецької» та «польської» операцій НКВС, оскільки вони були пов'язані з Польщею та Німеччиною місцем народження чи проживання, контактами з родичами (Бажан, 2020, с. 29). Представники єврейської національності, як і раніше, часто обвинувачувалися в участі у сіоністських організаціях. Телеграма НКВС УРСР від 28 грудня 1937 р. за № 83921 закликала обласні управління НКВС арештовувати антирадянський сіоністський актив (Шевчук, 2013, с. 32).

Уже в 1937 р., задовго до офіційних антисемітських політичних кампаній пізнього сталінізму, євреї Київщини ставали об'єктами цілеспрямованих репресивних дій радянського режиму. У межах реалізації оперативного наказу № 00485, підписаного наркомом внутрішніх справ СРСР М. Єжовим, лише упродовж червня–вересня 1937 року в Київській області було заарештовано 3003 особи, серед яких – 114 євреїв. Незважаючи на те, що основною ціллю операції нібито були особи польської національності, включення євреїв до числа репресованих свідчить про ширше розуміння «ворожого елементу» радянською каральною системою. Євреї часто сприймалися як «неблагонадійні» через свої соціальні, професійні або родинні зв'язки, зокрема із Західною Україною та Польщею, а отже, підпадали під обвинувачення у шпигунстві, націоналізмі чи контрреволюційній діяльності. Репресії проти єврейського населення Київщини в цей період не були ізолюваним явищем, а становили частину масштабної кампанії з етнічно і

політично вмотивованого «очищення» суспільства від потенційно неоязичних верств (Реабілітовані історією. Київська область. Кн. 3, 2011, с. 349).

Висновки. Проведений аналіз засвідчує, що репресії проти єврейської спільноти та її політичних організацій у 1920–1930-х рр. мали системний характер і були невід’ємною складовою політики радянського режиму щодо усунення будь-яких альтернативних центрів національної та політичної мобілізації. Зіткнення ідеї єврейської державності з більшовицьким концептом асиміляції, закладеним у працях В. Леніна та Й. Сталіна, створило ідеологічне підґрунтя для розгляду сіонізму як «контрреволюційного» та «націоналістичного» руху. У 1920-х рр. репресії розвивалися від локальних арештів до загальносоюзних операцій проти сіоністів, що супроводжувалися фабрикацією справ та використанням категорій «соціально небезпечних елементів». Попри системний тиск, сіоністські організації продовжували зростати, що стимулювало подальше посилення репресивних практик. Радянська влада активно експлуатувала наявні у суспільстві антисемітські стереотипи, що сприяло створенню образу єврея як «потенційного ворога». Паралельно формувалися «марксистські» інтерпретації антисемітизму, які фактично легітимізували репресивні заходи. Особливе місце у механізмі переслідувань займали звинувачення у «троцькізмі», що дозволяло репресивним органам фабрикувати справи на основі давніх подій, побутових контактів або належності до інтелігенції. Це зумовило значне розширення кола жертв серед єврейської спільноти напередодні та під час Великого терору. Хоча спеціальних «єврейських операцій» НКВС не існувало, євреї масово потрапляли під дію «німецької» та «польської» операції, а також окремих вказівок щодо арештів «сіоністського активу». Так, переслідування єврейського населення відбувалося у рамках ширших етнополітичних репресивних практик сталінського режиму.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що репресії проти сіоністських партій та єврейської спільноти в УСРР були не випадковим явищем, а виразом глибинних ідеологічних, соціальних і політичних процесів, характерних для тоталітарної моделі радянської державності. Вони поєднували ідеологічно вмотивовану боротьбу з «націоналізмом», інструментальне використання антисемітських настроїв та фабрикацію політичних звинувачень, що врешті призвело до масштабного знищення громадської, культурної та інтелектуальної автономії єврейської спільноти.

Джерела та література:

- Адамовський, В.** (2007). Ешелони у вічність. Депортації населення в першій половині ХХ ст. Кам'янець-Подільський. 184 с.
- Бажан, О.** (2012). «Великий терор» на Одещині: соціальні, етнічні та регіональні аспекти. *Південний захід. Одесика*. Випуск 14. С. 181–209.
- Vazhan, O** (2020). «National» Operations in Kyiv Region in 1937–1938: Realization Mechanisms and Statistics. *From archives of VUCHK–GPU–NKVD–KGB*, (1 (53) 5–48. doi: <https://doi.org/10.15407/vuchk2020.01.005>.
- Беренштейн, Л.** (1996). Евреи и политические репрессии в СССР (20–80-е годы XX века). К.: 1996. 195 с.
- Васильєв, В., Місінкевич, Л., Подкур Р.** (2008). Політичні репресії радянської доби на Хмельниччині. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область. Кн. 1. Хмельницький*. С. 9–130.
- Давидюк, А.** (2006). Вінницький «Гехолуц»: міфи і реальність. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 1. Вінниця: ДП «ДКФ»*. С. 839–853.
- Єршов, В.** (1998). Політичні репресії в Житомирському педінституті 1933–1941 рр. *Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. № 3. С. 37–71.
- Копійченко, Л. А., Костриця, М. Ю., Тіміряєв, Є. Р.** (2011). До історії репресій проти уродженців і жителів єврейської національності Житомирщини у 1920–1950-х рр. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Житомирська область: У семи книгах. Кн. 5. Житомир*. С. 9–23.
- Левченко, В. В.** (2015). Репресивна політика радянської влади відносно наукової інтелігенції євреїв в Одесі (1920–1930-ті рр.). *Південь України: етнополітичний, мовний, культурний та релігійний виміри: зб. наукових праць V міжнар. наук. конф., 24–25 квіт. 2015 р., Одеса. Одеса: ОНУ*. С. 155–159.
- Lysenko, O.** (2021). Manipulation of compromising information as a method of falsification during the investigation in the Great Terror (on the example of A. Hepler's archival-criminal case). *From archives of VUCHK–GPU–NKVD–KGB*, (1 (55) 163. <https://doi.org/10.15407/vuchk2021.01.163>.
- Maneliuk, Yu. M., Pashchenko, D. H.** (2022). Anti-Semitism as a political ideology: origins and modernity. *Current policy issues*. Vypusk 69. S. 27–34. <https://doi.org/10.32837/app.v0i69.1298>

- Рекрут, В. (2010). Чистки серед керівників винницьких кооперативів. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 3.* Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика». С. 29–34.
- Сванидзе, М., Сванидзе, Н. (2012). Исторические хроники с Николаем Сванидзе: в 2 кн. Кн. 1. 1913–1933. 437 с.
- Тригуб, О. П. (2015). Єврейські політичні партії на Одещині у 1920-х рр. *Південь України: етнополітичний, мовний, культурний та релігійний виміри: зб. наукових праць V міжнар. наук. конф., 24–25 квіт. 2015 р., Одеса.* Одеса: ОНУ, 2015. С. 359–363.
- Шаповал, Ю. (2001). Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. К.: Генеза. 560 с.
- Шаповал, Ю., Пристайко, В., Золотарьов, В. (1997). ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. К.: Абрис. 608 с.
- Шевчук, Ю. В. (2011). Єврейське населення Житомирщини в роки репресій (1936–1939). *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Житомирська область: У семи книгах. Кн. 4.* Житомир. С. 30–38.
- Шевчук, Ю. В. (2013). Технологія здійснення репресій серед інтелігенції Житомирщини в 30-х роках ХХ ст. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Житомирська область: У семи книгах. Кн. 6.* Житомир. С. 28–40.
- Шитюк, М., Іванова, Т. (2010). Національні меншини півдня УРСР в 20–30-ті роки ХХ століття. Миколаїв, 175 с.

References:

- Adamovsky, V. (2007). Trains to eternity. Deportations of the population in the first half of the 20th century. Kam'ianets-Podilskyi. 184 s. [in Ukrainian].
- Bazhan, O. (2012). The "Great Terror" in the Odessa region: social, ethnic and regional aspects. *Pivdennyi zakhid. Odesyka.* Vypusk 14. S. 181–209. [in Ukrainian].
- Bazhan, O. (2020). «National» Operations in Kyiv Region in 1937–1938: Realization Mechanisms and Statistics. *From archives of VUCHK–GPU–NKVD–KGB,* (1 (53) 5–48. (In Ukrainian). <https://doi.org/10.15407/vuchk2020.01.005>.
- Berenshtein, L. (1996). Jews and political repression in the USSR (20–80s of the XX century). K.: 1996. 195 s. [in Russian].
- Davydiuk, A. (2006). Vinnytsia "Geholuts": myths and reality. *Reabilitovani istoriieiu: U dvadtsiaty semy tomakh. Vinnytska oblast. Kn. 1.* Vinnytsia: DP «DKF». S. 839–853. [in Ukrainian]
- Kopiichenko, L. A., Kostriytsia, M. Yu., Timiriaiev, Ye. R. (2011). To the history of repressions against natives and residents of Jewish nationality in the Zhytomyr region in the 1920s–1950s. *Reabilitovani istoriieiu: U dvadtsiaty semy tomakh. Zhytomyrska oblast: U semy knykhakh. Kn. 5.* Zhytomyr. S. 9–23. [in Ukrainian].
- Levchenko, V. V. (2015). The repressive policy of the Soviet authorities towards the Jewish scientific intelligentsia in Odessa (1920s–1930s). *Pivden Ukrainy: etnopolitychnyi, movnyi, kulturnyi ta relihiynyi vymiry: zb. naukovykh prats V mizhnar. nauk. konf., 24–25 kvit. 2015 r., Odesa.* Odesa: ONU. S. 155–159. [in Ukrainian].
- Lysenko, O. (2021). Manipulation of compromising information as a method of falsification during the investigation in the Great Terror (on the example of A. Hepler's archival-criminal case). *From archives of VUCHK–GPU–NKVD–KGB,* (1 (55) 163. (In Ukrainian). <https://doi.org/10.15407/vuchk2021.01.163>.
- Maneliuk, Yu. M., Pashchenko D. H. (2022). Anti-Semitism as a political ideology: origins and modernity. *Aktualni problemy polityky.* Vypusk 69. S. 27–34. [in Ukrainian] <https://doi.org/10.32837/app.v0i69.1298>.
- Rehabilitated by history. Kyiv region. Book 3. (2011). Kyiv: Osnova, 984 s. [in Ukrainian].
- Rehabilitated by history. Zhytomyr region. Book 5. (2011). Zhytomyr, 2011, 796 s. [in Ukrainian].
- Rekrut, V. (2010). Purge among the leaders of Vinnytsia cooperatives. *Reabilitovani istoriieiu: U dvadtsiaty semy tomakh. Vinnytska oblast. Kn. 3.* Vinnytsia: DP «Derzhavna kartohrafichna fabryka». S. 29–34. [in Ukrainian].
- Shapoval, Yu. (2001) Ukraine in the 20th century: Persons and events in the context of difficult history. K.: Heneza. 560 s. [in Ukrainian].
- Shapoval, Yu., Prystaiko, V., Zolotarov, V. (1997). Cheka-GPU-NKVD in Ukraine: individuals, facts, documents. K.: Abrys. 608 s. [in Ukrainian].

-
- Shevchuk, Yu. V.** (2011). The Jewish population of Zhytomyr region during the years of repression (1936–1939). *Reabilitovani istoriiei: U dvadtsiaty semy tomakh. Zhytomyrska oblast: U semy knykhakh. Kn. 4.* Zhytomyr. S. 30–38. [in Ukrainian].
- Shevchuk, Yu. V.** (2013). The technology of repression among the intelligentsia of Zhytomyr region in the 1930s. *Reabilitovani istoriiei: U dvadtsiaty semy tomakh. Zhytomyrska oblast: U semy knykhakh. Kn. 6.* Zhytomyr. S. 28–40. [in Ukrainian].
- Shytiuk, M., Ivanova, T.** (2010). National minorities of the south of the Ukrainian SSR in the 1920s and 1930s. Mykolaiv, 175 s. [in Ukrainian].
- Svanydze, M., Svanydze, N.** (2012). Historical chronicles with Nikolay Svanidze: in 2 books. Book 1. 1913–1933. 437 s. [in Russian].
- Tryhub, O. P.** (2015). Jewish political parties in the Odessa region in the 1920s. *Pivden Ukrainy: etnopolitychnyi, movnyi, kulturnyi ta relihiyni vymiry: zb. naukovykh prats V mizhnar. nauk. konf., 24–25 kvit. 2015 r., Odesa.* Odesa: ONU, 2015. S. 359–363. [in Ukrainian].
- Vasyliev, V., Misinkevych, L., Podkur R.** (2008). Political repressions of the Soviet era in the Khmelnytskyi region. *Reabilitovani istoriiei: U dvadtsiaty semy tomakh. Khmelnytska oblast. Kn. 1.* Khmelnytskyi. S. 9–130. [in Ukrainian].
- Yershov, V.** (1998). Political repressions at the Zhytomyr Pedagogical Institute, 1933–1941. *Volyn-Zhytomyrshchyna. Istoryko-filolohichniy zbirnyk z rehionalnykh problem.* № 3. S. 37–71. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 10.11.2025

Схвалено до друку / Accepted: 24.01.2026